

УДК 81.367.4

ГЛАГОЛЫ, ВЫРАЖАЮЩИЕ КАЧЕСТВЕННОЕ СОСТОЯНИЕ

Н.А. Жолдошалиева

Представлены лексико-семантические функции глаголов, выражающие качественное состояние глаголов в кыргызском языке, которые разделены на следующие группы: 1) глаголы, выражающие физическое качество; 2) глаголы, выражающие проявления цветового признака; 3) глаголы, выражающие изменения качественного состояния; 4) глаголы, выражающие изменения количественного состояния. В основе нашей статьи лежат глагольные лексемы, которые описывают свойства, характеристики, особенности носителей состояния (людей, животных, растений и вещей) и процессы любого нового качественного изменения. В кыргызском языке нет научных исследований в этой области, и это составляет актуальность нашей работы. Наша следующая классификация предикатов по состоянию функции глаголов не является последней, есть необходимость проведения глубоких теоретических и практических исследований, наряду с другими разделами лингвистики, для будущего изучения семантики глаголов.

Ключевые слова: качество; глагол; состояние; человек; предмет; семантика; свойство; признак; явление; процесс.

САПАТТЫК АЛ-АБАЛДЫ ТУЮНДУРГАН ЭТИШ СӨЗДӨР

Н.А. Жолдошалиева

Макалада кыргыз тилиндеги ал-абал этиштеринин ичинен сапаттык абалды туюндуруучу этиш сөздөрдүн лексика-семантикалык функциялары чагылдырылды жана кийинкидей топторго ажыратылды: 1) физикалык сапатты туюндурган этиштер; 2) түстүү (өң) белгилердин пайда болушун туюндурган этиштер; 3) сапаттык абалдын өзгөрүшүн туюндурган этиштер; 4) сандык абалдын өзгөрүшүн туюндурган этиштер. Абалды алып жүрүүчүлөрдүн (адам, жан-жаныбар, өсүмдүк жана нерселердин) касиеттерин, белгилерин, өзгөчөлүктөрүн жана жаңы кандайдыр бир сапаттык өзгөрүүгө учуроо процесстерин атап көрсөткөн этиштик лексемалар макалабыздын өзөгүн түзүп турат. Кыргыз тилинде бул багытта жүргүзүлгөн илимий изилдөө жокко эсе, биздин ишибиздин актуалдуулугу мына ушунда. Абалдын предикаттарга берген биздин төмөндөгү классификациябыз акыркысы эмес, келечекте этиштик семантиканы перспективдүү изилдөө үчүн, тил илиминин башка бөлүмдөрү менен бирдикте теориялык жана практикалык жактан али көптөгөн изилдөөлөргө муктаж.

Түйүндүү сөздөр: сапат; этиш; ал-абал; адам; предмет; семантика; касиет; белги; көрүнүш; процесс.

QUALITATIVE VERBS

N.A. Zholdoshalieva

The article presents the lexical and semantic functions of verbs, expressing the qualitative state of verbs in the Kyrgyz language, and are divided into the following groups: 1) verbs expressing physical quality; 2) verbs expressing the manifestation of a color feature; 3) verbs expressing a change in the qualitative state; 4) verbs expressing changes in the quantitative state. Our article is based on verbal lexemes that describe the properties, characteristics, features of the carriers of the state (people, animals, plants and things) and the processes of any new qualitative change. In the Kyrgyz language, there is no scientific research in this area, and this is the relevance of our work. Our next classification of predicates according to the state of function of verbs is not the last, there is a need for more theoretical and practical research, along with other sections of linguistics, for the future study of the semantics of verbs.

Keywords: quality; verb; states; person; object; semantics; property; sign; phenomenon; process.

Сапаттык белгилерди туюндурган этиш сөздөр ал-абал этиштеринин ичинен алдыңкы орунда турган топ болуп саналат. Бул топ предметтердин жана көрүнүштөрдүн касиеттерин, белгилерин, өзгөчөлүктөрүн жана жаңы сапатка өтүшүн, жана ошондой эле адамдын жан дүйнөсүнүн жана сырткы көрүнүшүнүн, тиги же бул өзгөчөлүгүн (кадыр-баркын, жөндөмүн) атап көрсөтөт. Бул топтогу сөздөрдүн семантикасынын өзөгүн сапаттык (өң-түс, форма, түзүлүш, касиет) жана сан-өлчөмдүк маанилер түзөт. Ушул жагынан алып караганда, этиш менен сын атооч сөз түркүмү менен окшошуп кетет. Мындай учурда сын атооч заттык маанини, ал эми этиш сөз түркүмү иш-аракет менен коштолуп, процессти билдирип турарына көңүл бурушубуз керек. Ушул багытта Е.С. Кубрякова изилдөө жүргүзүп, аталган сөз түркүмдөрүнүн айырмачылыктарын көрсөткөн. Процесстик белгилердин андап түшүнүү үчүн адам ага көңүлүн бурат. Эгерде объектинин белгисине (бөлүгүнө) көңүл бурулуп, бир көз ирмемде гана болуп өткөн бул процесс эч кандай убакытты талап кылбаса, бул белги сын атооч сөз түркүмүнүн кызматын аткарган болот. Анткени бир көз карашта эле предметтин өңү-түсүн, формасын ж. б. белгилерин аныктоого болот. Эгерде кандайдыр бир белгилерди байкоо үчүн убакыт зарыл болуп, бир канча убакыт ичинде объектинин өзгөрүүгө учуроо этаптарына көңүлдүн бурулушу этиштик белги болуп саналат. Муну изилдөөчү процесс деп эсептеген [1].

Ал эми окумуштуу Э. Фромм зат атооч менен этишти салыштырып карап, бөтөнчөлүктөрүн ажыратып, зат атооч нерселерди, ал эми этиш процессти атап көрсөтөөрүн айткан. Нерсеге ээлик кыла аласың, ал эми иш-аракет же процеске ээлик кыла албайсың, аларды ишке ашырасың же баштан өткөрөсүң деген [2]. Демек сын атооч белгилерди атап көрсөтсө, этиште өздөштүрүлөт. Мисалы: **көк** (сын атооч) – **көгөр** (этиш), **чоң** (сын атооч) – **чоңдой** (этиш), **кургак** (сын атооч) – **курга** (этиш) ж. б.

Биз макалабызда сапаттык семага ээ ал-абал этиштеринин лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрүнө кийинкидей 4 бөлүккө ажыратып карадык:

- физикалык сапатты туюндурган этиштер;
- түстүү (өң) белгилердин пайда болушун туюндурган этиштер;
- сапаттык абалдын өзгөрүшүн туюндурган этиштер;
- сандык абалдын өзгөрүшүн туюндурган этиштер.

1. Физикалык сапатты туюндурган этиштер. С.И. Ожеговдун түшүндүрмө сөздүгүндө «сапат» сөзүнө мындай аныктама берилет: 1) “предметтин же көрүнүштүн башкалардан айырмалап турган белги, касиет жана өзгөчөлүктөрү; 2) кандайдыр бир нерсенин татыктуулугун аныктаган тиги же бул белги жана касиеттери” [3]. Физикалык абалды туюндурган этиштер предметтердин жана көрүнүштөрдүн өзгөчөлүктөрүн көрсөтүп жана жаңы кандайдыр бир сапаттык өзгөрүүгө учурашын чагылдырган этиштик лексемалар болуп саналат.

Мындай сөздөр кандайдыр бир физикалык иш-аракеттин аягына чыгып, натыйжага ээ болушу дегенди түшүндүрөт. Жыйынтыгында, объект абалдын өзгөрүүгө учуроо максатын көздөйт же жаңы сапатка ээ болот [4].

Этиштин бул тобу кандайдыр бир физикалык белгилерге, кандайдыр бир формага, структурага жана курамдык жаңыланууга ээ болушун туюндурат. Алсак:

- «**катып калуу, борпоң, жумшак эмес**» мааниси **кат** сөзү менен: *Нан баштыкка салынбай калып, катып калыптыр;*
- «**тегеректөө, тоголок кылуу**» мааниси **томолокто** жана **тегеректе** этиштери менен: *Карды томолоктоп, мага карай ыргытты;*
- «**тыгыздалуу**» мааниси **сыйлыгыштырылуу, тыгышдашуу, жыш, жакын, бекем** сөздөрү менен: *Бири бирине абдан жакын, бекем, чың («Ала-Тоо»);*
- «**мокоп калуу, өтпөгөн, курч эмес**» мааниси **моко** сөзү менен: *Кайчы мокоп калыптыр;*
- «**муздап калуу, сууп калуу, салкындоо**» мааниси **музда, үшү, сууп калуу** этиштери менен: *Сакайдын кайнаткан чайы алда качан муздаган (Жантөшев);*
- «**курамдын бузулуусу менен байланышкан өзгөрүү**» мааниси **ачы, кычы, ири, өзгөр, бузул, чири** этиштери аркылуу тамак-аштын бузулуп кетүүсүн туюндурат: *Айран ачымак*

турсун, кычыл, сары суусу бөлүнүп калганга буулантып алат;

- «**суу менен жуулгандагы нерсенин өзгөрүүсү**» үлбүрө, үлпүлдө, жукар, жумшар ж. б. сөздөр менен берилет: *Күзүндө эшелондоп жөнөп турса, Жибектей үлбүрөгөн пахталары* (Маликов);
- «**эскирүү менен байланышкан өзгөрүү**» маанисин **ыдыра, тоз, эскир, өңү кетүү, түлөп кетүү, оңуп кетүү, жыртыл, сүзүл** ж. б. этиш сөздөр менен: *Алимандын маасысынын тигиштери ыдырап кеткен* (Абдукаримов);
- «**сапаттык өзгөрүүнү, мурдагыдай болбой башкача болуп калуу, башкача боло түшүү**» чагылдырган ал-абал этиштери: **өзгөр, жакшыр, түрлөн, кубул** ж. б. этиш сөздөр аркылуу туюндурулат: *Күндөн-күнгө гүл турмуш, Гүлдөп жайнап өзгөрдү* (Осмонов).

«Ал-абал» маанисиндеги баардык сөздөр объектинин белгилүү бир сапатын белгилеп көрсөткөндүгүнө негизделип, жалпыланган топ катары карап келебиз. Кээ бир учурда кандайдыр бир убакыт өлчөмүндө объектинин ишке ашууга мүмкүн болгон анын бир бөлүгү гана абалдык сапатты аныктап берет [5].

Ал-абал этиштеринин ичинен физикалык абалды туюндурган этиштер бир заттын башка затка өтүү процессин аныктап көрсөтөт. Мисалы, *суюк, катуу* жана *газ* түрүндөгү заттардын башка абалга өткөн натыйжаны билдирген этиштерди ажыратып карайбыз:

А. **Суюк түрдөгү** заттардын өзгөрүшү, башкача айтканда, катуу абалга өтүшү же газ түрүнө айланышы **тоң, кат, буулан, коймолжу, кайна, коюлан** ж. б. этиштери менен: *Суу тоңгон көк жылама муздар катып* (Бөкөнбаев).

Ал эми экинчи тобу суюктуктун, нымдын, суунун маңызынын бар же жок болушу менен байланышкан өзгөрүүнү **нымдашуу, суулуу, кургак эмес, сыз** деген этиштер: *Жамгырда калгандыктан, баштыктары нымдашкан*.

Курга, соолу ж. б. сөздөр аталган маанилерге антоним катары кызмат кылат: *Жыгач отун как кургап, бастырмада жыйылып турат* («Ала-Тоо»).

Б. **Катуу заттын** өзгөрүшү, т. а. жылуулуктун жана ысытуунун таасири менен жумшак затка айланып, көлкүлдөтүп жибитип жиберүү жана суюктукка айлануу, суюлуп кетүү абалы **эри, балкы, жумшар, ылбыра, былкылда, эзил, суюл** ж. б. этиштер менен: *Май эриди. Муз эриди. Ийилбеген темир жок, эрибеген болот жок* (Үмөталиев).

В. **Газ түрүндөгү заттардын** өзгөрүшүн, б. а. жыт алуу органдары, сезими аркылуу абалдагы жытты сезүү, алардын жагымдуу жана жагымсыз экендигин ажыратып көрсөткөн этиштер **аңкы, буркура, жыттан, сасы, иске** ж. б.: *Тегирмендин ичи кызыткан дан жыттанат* (Сыдыкбеков).

2. **Түстүү (өң) белгилердин пайда болушун туюндурган этиштер.** Бул этиштер предметтин өңү-түсүнүн өзгөрүшүн аныктап көрсөтүшөт: **агар, агыш тарт, кызар, көгөр, бозор, карар** ж. б. Аталган этиштердин көпчүлүгү сын атооч сөз түркүмүнөн **-ар, -ыш** ж. б. мүчөлөрүнүн жардамы менен жасалат, натыйжаны аныктап беришет.

Ал-абал этиштеринин бул тобу кандайдыр бир түскө жана оттенкоко ээ сөздөр болуп саналат. Алар билдирген маанилерине жараша бир нече топторго бөлүнүп, бири биринен лексика-семантикалык жактан айырмаланышат:

- «**ак болуу, ак түскө айлануу, бара-бара ак өңгө өтүү**» мааниси агар, агыш тарт деген сөздөр менен берилет: *Кара чачты агартты, Таптаган сенин күйүтүң* (Токтогул);
- «**баштапкы өңүн жоготуу жана өңүнөн азып кетүү**» мааниси кубар, кумсар сөздөрү менен: *Бугимовдун өңү кубарып, эки таноосу кыпчыла түштү* (Сасыкбаев);
- «**кызыл түскө кирүү, кызыл түскө өтүү**» мааниси **кызар** сөзү менен: *Спираль заматта кадимкисиндей кызарып чыкты* (Бейшеналиев);
- «**көк болуу, көк түскө өтүү, көк тартуу**» мааниси көгөрүү, көгүш тарт: *Түптү деңиздей түнкү асман көгөрөт* (Жантөшев);
- «**кара өңгө өтүү**» мааниси караруу сөзү менен: *Доңуз сырты бир аз карара түштү* (Сыдыкбеков);
- «**сары түскө айлануу, саргыч тартуу**» мааниси **саргай, саргыч тарт** сөздөрү

менен: *Бак-дарактардын жалбырактары саргарып, бириндеп түшө баштады* (Абдукаримов);

- «*күндүн, абанын ж. б. таасири менен бир нерсенин өңү же бир нерсенин бетиндеги из, так, жазуу, оймо ж. б. эскирип, сүрүлүп жок болуу, билинбей калуу*» мааниси *өч, оң* сөздөрү менен: *кырк жылы сууга чыласа, кылт этип кылы оңбогон* («Манас»);
- «*боз тартуу, өңү өчүү*» мааниси *бозоруу* сөзү менен: *Так ушул жер сейрек чийлүү, чаң учкан Мейкин болчу, жашаңы жок, бозоргон* (Токомбаев);
- «*жашыл түскө кирүү, көгөрүп бүрдөй баштоо*» мааниси жашылдан сөзү менен: *Жашылдады талааны, Жайнап эмгек карааны* (Жантөшев).

3. Сапаттык абалдын өзгөрүшүн туюндурган этиштер. Предметтин (адамдын, жаныбарлардын, нерселердин) сырткы көрүнүшүн жана тиги же бул белгилерин, сапаттарын атап берет. Алардын чагылдырылышы бирдей эмес, ар түрдүү: *кыйшаюу, теңдешүү, ири тартуу, бүкүрөйүү, мыртыюу, жакшыруу* ж. б. Аталган сөздөр билдирген маанилерине жараша төмөнкүдөй болуп ажыратылат:

- «*акса, чолоңдо*» мааниси: *Ашырдын бир жак буту мертинип аксап калды* (Сасыкбаев). *Жаза басып алып, бир аз чолоңдоп калдым* («Ала-Тоо»);
- «*бүкүрөйүү*» мааниси: *Бугимов бүкүрөйүп, ары-бери басып ойлонду* (Сасыкбаев);
- «*келбеттенүү*», «*сулуу болуу*» мааниси: *Сулуу кызды келбеттеп, келишимдүү жасап кийинтип алып келеринде, «сүйгөнүнө качып кетиптир» деген каңшаар угулат* («Ала-Тоо»);
- «*арыктоо, жүдөө*» мааниси: *Ажар жүдөдү, арыктады, өчтү* (Баялинов);
- «*предметтин кат-кат болуп бүктөлүп, из болуп калуу*» мааниси *бырыш, чүрүш, бүрүш, жыйрыл* сөздөрү менен: *Көөгө боелгон шапкесин чөгөрө кийген бирөө чүрүшкөн картөшкөлөргө туз сээп жеп* (Сасыкбаев);
- «*нымдалганда, ачыганда, жел өткөндө ж. б. учурларда көтөрүлүп, кеңейип*

кетүү» мааниси: *Суудан улам жыгач көөп калды;*

- «*кандайдыр бир нерсенин бүктөлгөн, кабатталган даяр кези*» *бүктө, бук, кайыр, ий* этиштери менен: *Шаймандын баары бүктөлүү;*
- «*бир жагына оой баштоо, жантаяу*» мааниси *кыйшай, кыйрай, жантай, кыңкай, кыңай* сөздөрү менен: *Тиги жаман кара үйдүн каалгасы бир жагына кыйрайып турат;*
- «*түзөлүү, оңолуу, мурункусуна караганда, түзүк абалга келүү*» мааниси *жакшыр, оңол, түзөл* этиштери менен: *Или бир топ жакшырды;*
- «*абалы, күч-кубаты төмөндөө, начар боло баштоо*» мааниси: *Ажардын абалы күндөн-күнгө начарлады* (Баялинов);
- «*мурдагыдай болбой башкача болуп калуу, башкача боло түшүү*» *өзгөр* этиши менен: *Күндөн-күнгө гүл турмуш, Гүлдөп жайнап өзгөрдү* (Осмонкул);
- «*өңүнөн кетүү, сулуу болбой калуу, жагымсыз болуу*» мааниси *жагымсыз болуу* этиши менен берилет: *Жалбырактары түшүп калгандан бери бактар жагымсыз болуп калды.*

4. Сандык абалдын өзгөрүшү туюндурган этиштер. Этиштин бул тобу көлөмү, өлчөмү, саны жана узактыгынын аз же көп болушу менен жана көбүрөөк, ирдүүрөөк же тескерисинде азыраак болгондугу менен айырмаланып турган сөздөр. Бул сөздөрдү берген маанилерине жараша экиге бөлүп карадык:

1. Белгилүү өлчөмдөн көбүрөөк болуп, сан жагынан арбышы, өнүгүү-өөрчүү, форма жагынан кеңейиши, убакыт жагынан созулушун туюндурган этиштер;

- «*белгилүү өлчөмдөгүдөн, чектен ашып кет, артып кал, батпай кал*» мааниси *арт* этиши менен: *Эгин, былтыркыга караганда, 35 процент артты* («Эркин Тоо»);
- «*көп болуу, арбуу, өөрчүү, өнүгүү, күч алуу*» мааниси *көбөй, кошул, арбы* этиштери менен: *Төлгө төл кошулуп, эгиндин түшүмү көбөйүп, колхоз өркүндөй баштаган кез* (Сыдыкбеков);

- «форма жагынан кең болуу, кеңелүү, жазылануу жана узаруу» мааниси **өсүү, узаруу, чоңоюу, чоюлуу, керилүү**: *Үйдүн узун туурасы чыгып, мурдагыдан да кеңейгенсип калды* («Ала-Тоо»). *Көзүнө чоңоюп көрүндү* (Сыдыкбеков);
- «күч алуу, улам артуу» мааниси **күчө, катуула, ылдамда, тезде, ыкчамда** этиштери менен: *Бороон күчөп, таң атканча бурганак каптады* (Жантөшев);
- «толуп кетүү, семирп кетүү, жооною, май басуу, эттенүү, балбыра» мааниси: *Жайылып малың семирсе, Жайыттын көркү сонун да* (Токтогул). *Баягыдан бир топ эттенип калыптыр*.

2. Бул сөздөр жогорудагы сөздөргө антоним десек да туура болот. Мурдагыдай арбын болбой калуу, тескерисинче, сан жана көлөм жагынан азаюу, кемүү, кичирейүү, кыскаруу маанилерин чагылдырат:

- «сан-өлчөм, салмак жагынан өлчөмү азыраак, аз санда болуу» мааниси **азай, кеми, жетишсиз** этиштери менен: *Жигитке жетимиши өнөр да аз* (макал);
- «көлөм жагынан кичирейүү, ээни тары, ичкерүү» мааниси **кууш, тары, ичкер, кичир** этиштери менен: *Өтүгү тарып, бутумду кыса баштады* («Ала-Тоо»);
- «абстракттуу түшүнүктөргө байланыштуу сандык маанинин төмөндөшү» кыскар этиши: *Күн кыскарды* (Убукеев).

Ал-абал этиштеринин көпчүлүгүндө улануу, созулуу жана кайталануу процесстеринин бар экендигин байкаса болот. Этишке ушул маанилик боекту берип турган мүчөлөрү (унгуга кошулуп айтылганда унгунун маанисин өзгөртүп жиберүүчү бөлүк) бар. Маселен, **-сыра, -сире, -суро, -сүрө** мүчөлөрү: *алсыра, этсире, күлүмсүрө* ж. б. Булар этиштик негизге ал-абалды берүү ыкмасына кошумча боекторду берип турат. Бул мүчөлөрдүн мындай функциясы бардык учурда эле сактала бербейт, ал контекстен көз каранды. Мына ушул өңүттөн алганда,

этиштик семантиканы аныктоодо анын грамматикалык категорияларына кайрылбай кетүүгө болбойт. Этиштин семантикалык функциясы башка маанилерден айырмаланып, ага грамматикалык, лексикалык маанилер гана кирбестен, ошол эле учурда кептик маани жана кырдаал дагы камтылат. Бул тууралуу О.Ю. Шубина илимий эмгектеринин биринде жазган [6].

Этиштер грамматикалык жактан жалпыланган иш-аракет, процессуалдык маанилердин биригишип этишти түзүп турушат. Грамматикалык маани этиштин мамиле, ыңгай, жак, сан категорияларында орун алып жана синтаксистик жактан сүйлөмдө ар түрдүү функция аткарат, бирок, албетте, негизги милдети баяндоочтук милдет [7].

Кыргыз тилинде ал-абалды туюндурган этиш сөздөр кеңири лексика-семантикалык топту түзүп жана алар “абалдын пайда болуу” мааниси жалпылап бириктирип турат. Абалды алып жүрүүчүлөр болуп адам, жан-жаныбарлар жана предметтер эсептелет.

Адабияттар

1. Кубрякова Е.С. Части речи в ономазиологическом освещении / Е.С. Кубрякова. М., 1978. 284–285-б.
2. Фромм Э. Иметь или быть / Э. Фромм. М., 1998. 78-б.
3. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. М.: Азбуковник, 1997. 270-б.
4. Мухачёва И.В. Прототипический подход к глаголам со значением ликвидации результата действия / И.В. Мухачёва // Вестник Московского университета. Сер. 9, Филология. 2019. № 5. 54-б.
5. Усманова М.Г. Функционально-семантическая классификация глаголов башкирского языка / М.Г. Усманова. Уфа: РИО РУНМЦ, 2002. 137-б.
6. Шубина О.Ю. Частеречная семантика глагола / О.Ю. Шубина // Вестник КРСУ. 2010. Т. 10. № 7. 95-б.
7. Шубина О.Ю. Глагол в аспекте функциональной семантики / О.Ю. Шубина // Вестник КРСУ. 2010. Т. 10. № 3. 38 б.